

УКРАЇНСЬКА ФІЛОСОФСЬКА ДУМКА ПРО ПРОБЛЕМИ ХРИСТИЯНСТВА В КУЛЬТУРІ КИЇВСЬКОЇ РУСИ

Проблема формування українського етносу ґрунтується на аналізі процесів становлення моралі та моральності. Звернемо увагу перш за все на загальні тенденції формування та становлення ментальності. В плані дослідження поняття «ментальність» виявилися принципові розходження між такими поняттями як «народ», «етнос», «нація», «національний характер».

Для уточнення змісту цих понять звернемося до праць сучасних вітчизняних філософів, які досліджували особливості становлення саме ментальності українського народу. Серед цієї групи праць необхідно виділити такі: Бочковського О. «Вступ до націології» (К., 1998); Гуцало Є. «Ментальність орди» (К., 1996); Колодного А.М. «Феномен релігії: природа, структура, функціональність, тенденції» (К., 1999); Конотоп Л.Г. «Проблема життя та смерті в історії філософії (міфологічні та середньовічні інтерпретації)» (К., 1996); Колодного А.М., Филипович Л.О. «Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стан» (Львів, 1996); Лозко Г.С. «Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект» (К., 2001); Римаренко Ю. «Національний розвій України» (К., 1995); Филипович Л.О. «Етнологія релігії» (К., 2000).

Особливу увагу привертає праця А.Колодного «Феномен релігії: природа, структура, функціональність» [Колодний А. Феномен релігії: природа, структура, функціональність.- К., 1999]. Автор відзначає, що саме сучасне відродження України «засвідчує те, що релігія стане чинником українського державо-, націо- і культурно-творчого процесу лише тоді, коли вона за своїм змістом і формою буде від роду нашого, утверджуватиме людське в людині» (курсив наш – С.С.) [Там само.- С. 36]. Автор вірно підкреслює перебільшеність тверджень про ніби-то підйом християнської моральності в сучасній Україні [Там само.- С. 37].

Найголовнішою метою, як обґрунтовує цю думку автор, є відновлення християнської духовності, захист від чужих ідейних

* Снігур С.А. – старший викладач Чортківського інституту підприємництва та бізнесу Тернопільської академії народного господарства; аспірантка Київського Національного університету імені Тараса Шевченка.

втручань. Дійсно, не можна бути впевненим, що конче необхідні такі запозичення та «додатки» до традицій християнства, як ідеї реінкарнації, закон карми. Слушною є думка автора про те, що такого роду запозичення ніколи не будуть гармонійними та органічно поєднуються з християнською традицією українців [Там само.- С. 44]. Важливим є те, що А.Колодний обґрунтовує положення про те, що «традиційна християнська духовність українця, який, зауважимо, все-таки надто поверхово знає цю релігію, не є цілком християнською, бо ж включає в себе і відмінні від християнських вірувань положення, концепти з інших релігійних систем, зокрема язичництва» [Там само.- С. 44-45].

За думкою автора, певна розмитість релігійної духовності пов'язана з невизначеністю етнічної ідентифікації. На наш погляд, ця невизначеність етнічної ідентифікації простежується не тільки в зв'язку з релігійною духовністю українців, але й на інших рівнях сучасного життя українського народу, особливо в політичному, економічному, містечковому. Слушною є думка про те, що «сучасна релігійність – не якийсь абсолютний новотвір. Вона є результатом синтезу різних типів духовності, переважно язичницької і християнської, але має таку давню історичну вкоріненість, що може вважатися автентичною. Незважаючи на надто суперечливу роль християнства в його різних конфесійних визначеностях в історії українства, саме воно протягом віків було так переплавлене з духом нації, що вважати християнську духовність не українською, як це твердять послідовники неоязичництва, аж ніяк не можна» [Там само.- С. 38].

В цьому зв'язку актуальною є праця А.Колодного та Л.Филипович «Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стани» [Колодний А., Филипович Л. Релігійна духовність українців: вияви, постаті, стани.- Львів, 1996], в якій відзначається необхідність повернення до істин християнства. Важливою є думка сучасних українських релігієзнавців про те, що, «... за найбільш традиційну релігію українців можна було б визнати ту, яка існувала на їхній етнічній території до прийняття християнства, тобто східнослов'янські язичницькі культу» [Там само.- С. 175]. Дійсно, саме східнослов'янські язичницькі культу закладають основи етносу. В цьому ж плані важко не погодитися і з думкою Л.Филипович в роботі «Етнологія релігії. Теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення» [Филипович Л. Етнологія релігії. Теоретичні проблеми, вітчизняна традиція осмислення.- К., 2000] про те, що сьогодні, сучасні процеси свідчать про пріоритетність етнічності над

релігійністю [Там само.- С. 40]. Християнство виникає як велична ідея – ідея людства як одного народу, єдиного народу з одним пастирем. Йдеться не про «світову експансію» [Там само.- С. 61], можливості маніпулювання свідомістю людей, а про об'єднання різних народів на основі єдиної системи моральних цінностей.

Більш уточненою є думка Л.Филипович в статті «Роль християнства в національній ідентифікації українського народу» [у кн.: «Християнство і духовність: Збірник матеріалів конференції «Християнство: історія і сучасність». Відділення релігієзнавства Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАН України.- К., 1998]. Так, відома українська дослідниця підкреслює те, що саме християнство – це якісно новий етап в розвитку всього людства, тому що воно замінило парадигми розвитку і суспільства, і життя людини [Там само.- С. 170].

Християнство, за нашою думкою, це розповсюдження загальнолюдських цінностей. Виникнення православ'я, католицизму, протестантизму це модифікація цих цінностей в зв'язку з конкретною історією, конкретною культурою народів. «Культура Київської Русі мала в певному розумінні багаторівневий характер. Один полюс її репрезентує рафінована культура інтелектуалів, оперта на канонічному в православній традиції уявленні про світ, його структуру, про місце та покликання людини у світі, про її моральний ідеал. Але така культура існувала не в безживному просторі. Творіння її представників були звернені до певної аудиторії, і бажаючи, щоб їх зрозуміли, ці інтелектуали мусили зважати на особливості світосприйняття та почуття людності, якій передавали свої думки. Тому творіння культури неминуче почали різнитися між собою й набувати нових рис залежно від того, кому вони призначалися. Що ширше було коло людей, на яких мав подіяти витвір культури, то відчутнішою була трансформація його висхідних положень – наслідок взаємодії з народним світоглядом, успадкованими з давніх-давен міфологічними уявленнями» [Горський В. Святі Київської Русі.- К., 1994.- С. 14-15].

При чому, ця культура передувала прийняттю християнства, тому вона й визначає головні риси втіленості самих християнських цінностей до життя народу. Вірним є те, що «... природне для наших предків язичництво як етнічну релігію було замінено чужим космополітичним християнством, але не в аутентичному, а візантійському його прочитанні, тобто вже в етнізованій формі. Під впливом конкретних історичних обставин, переплавившись з власне українськими традиціями й увібравши впливи інших релігій, східне

(візантійське) християнство на українському ґрунті поступово набуває національних рис, стає Українським православ'ям» (курсив наш – С.С.) [Там само.- С. 172]. Важливою є також думка Л.Филипович, що в Україні, як по всій Східній Європі, формується національна християнська духовність у формі так званого Київського християнства [Там само.- С. 172].

Дослідження значення релігійних чинників в житті українського народу спонукало наш інтерес до книги Г.Лозко [Лозко Г. «Етнологія України. Філософсько-теоретичний та етнорелігієзнавчий аспект».- К., 2001]. Автор досліджує такі поняття, як «етнічна свідомість», «національний характер», «ментальність», «міфологічна пам'ять», «фольклорна пам'ять», «етнічна релігія». При тому він характеризує міфологічну і фольклорну пам'ять, етнічну релігію як етнозберігаючи чинники. За думкою автора, «історія людського досвіду знає багато форм фіксації етнічної пам'яті: релігійні міфи, народні сказання, легенди, літописні хроніки, народні пісні тощо. Етнічна пам'ять пронизує емоційно-психологічну сферу народу, відтворює минулий досвід на міфологічному, фольклорному та історичному досвіді» [Там само.- С. 83]. Культура не виникає на порожньому місці, культура це тривалий процес вироблення системи цінностей, динаміка якої простежується в русі етнос-народ-нація. Українська дослідниця Г.Лозко визначає ментальність через національний тип світовідчуття. Цей тип ґрунтується на етнічних образах і символах, які зумовлюють стереотипи поведінки, ставлення до навколишньої дійсності. Ментальність, за Г.Лозко, можна назвати «духом народу» [Там само.- С. 67]. Далі автор продовжує свою думку, що ментальність не можливо вивчати ззовні, що вона, в такому випадку, буде опосередкованою. З цим слід погодитися тому, що, за нашою думкою, ментальність – це певна картина світу, його образ, який створюється конкретною спільнотою. Можна додати, що це початок концептуального бачення світу і як кожний концепт виростає на чуттєвості, емоційності, образному сприйнятті світу. Це той специфічний прояв, початок духовного життя. Цей початок пов'язаний з вірою, віруваннями, обрядами, ритуалами. Останні фіксують «дію», «діяння» людини з оточуючим середовищем. Вірування і віра впливають на пізніших стадіях розвитку суспільства та етнічні, політичні, культурні процеси, вони «вплітаються» в них, надають їм ознаки духовності або бездуховності.

Підсумовуючи вищесказане, слід зазначити, що вірування і віра набагато більше означали в духовному житті українського народу ніж державність. Ця поєднаність релігійної духовності з процесом

становлення етносу-народу-нації є очевидно і для В.Липинського [Липинський В. Релігія і церква в історії України.- К., 1995.- С. 31-33]. Для В. Липинського держава є тільки матеріальною силою, а церква, в протилежність державі, вираженою матеріальною силою. Авторитет Церкви, В.Липинський вбачав в служінні вічному, духовному: «Церква – це сила духовна; держава – це сила матеріальна. Не може сила матеріальна обійтись без сили духовної, і не може держава обійтись без церкви, без релігії, без її вищого духовного благословення і моральної санкції для своїх виконаних завдань. Але не може сила духовна виконувати завдання сили матеріальної, коли з установи духовної вона не хоче стати установою світською; коли свою службу вічному, Божому, вона не хоче перемінити на службу часовому, кесаревому, і коли цею службою світською вона не хоче погубити свого ореолу духовності, свого однакового і обов'язуючого всіх, понадсвітського авторитету духовного, який єсть її суттю оправданням її існування» [Там само.- С. 19].

Особливе місце в розвитку українського народу, який пов'язаний з духовністю, посідає творчість видатного українського мислителя П.Юркевича. Він формулює ідею «філософії серця» [Юркевич П. Серце та його значення у духовному житті людини, згідно з ученням слова Божого // Вибране.- К., 1993]. Для нього мир є основою розуміння, основою сумісного життя людей. Віра для П.Юркевича не є якимось штучним духовним утворенням, християнська віра, за його думкою, є основою життя людей, вона наставляє їх на шлях вірного, морального життя, саме цим вона й відрізняється від поняття «закону»: «Потреби людини настільки різноманітні, настільки багатоскладні, її призначення, вказане їй Богом настільки велике й вимагає настільки різноманітних засобів, що тільки у мирі і живому союзі з іншими людьми ... вона може стати тим, ким вона має бути згідно з волею Божою» [Юркевич П. Мир з ближніми як умова християнського співжиття // Вибране.- К., 1993.- С. 223-224]. Воля Божа і є внутрішнім моральним законом для кожної людини і фундаментом для розвитку спільноти. Ця думка П.Юркевича має значення для аналізу становлення українського народу, як розуміння поступу спільноти від індивідуальної відповідальності, гідності, чеснот до їх втілення в системі цінностей українського народу. Кожна людина, яка втілює «правду людську», тобто духовність, є, як він відзначає, миротворцем: «Тому законодавець, котрий мудрими установленнями й постановами заспокоює розтривожене суспільство, правитель, котрий силою доброї волі й світлим розумом кладе край зловживанням, які загрожують порушити суспільний мир, батько

родини, котрий уміє пов'язувати дітей своїми узами взаємної дружби й любові, служитель церкви Христової, котрий припиняє словом живого переконання ворожнечу між людьми, щойно вона виникає, - вони – миротворці, їхні діла бажані Богові й відповідні до його волі» [Там само.- С. 224]. Ці положення українського мислителя важливі для аналізу проблеми християнської моралі, її «вписаності» до життя в культурі Київської Русі. І як далеко в часовому вимірі не знаходиться П.Юркевич від досліджуваної доби киеворуської культури, але його слова майже співпадають з ідеями «творення мирного, людського життя» на засадах християнської віри у Антонія Великого, Феодосія Печерського, Володимира Мономаха, митрополита Іларіона.

Цікавим є положення українського історика М.Драгоманова про: «1) національно-державний централізм, примус до державної мови і 2) людяно-освітній універсалізм з вільністю кожної народної мови» [Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу // Вибране.- К., 1991.- С. 509]. Такі дві взаємопротилежні тенденції виникають, за думкою українського дослідника, в перші часи середньовіччя. В Україні ж це призвело до вихолощення української мови з богослужіння, непотрібність перекладу Біблії на українську мову. Проти цього і протестував М.Драгоманов. Для нас зрозумілим є загальнолюдський зміст християнських істин, але для їх розповсюдження та втілення до життя, очевидно постає необхідність тільки рідної мови. І це є реалізацією не тільки релігійної духовності українців, але початком формування світоглядних орієнтирів. За думкою М.Драгоманова, релігія взагалі є пережитком, але в кінці свого життя він вважав протестантизм релігією вірною та справедливою.

Крім вищезазначених авторів, особливу увагу привертає в плані аналізованої проблеми творчість І.Огієнка. Він є автором таких праць, як «Українська культура: Коротка історія культурного життя українського народу», «Історія українського друкарства», «Історія української літературної мови», «Українська церква». Остання праця є принципово важливою для нашої теми. І.Огієнко досліджує виникнення апостольської церкви, для чого він звертається не тільки до текстів киеворуської культури, але й до археологічних знахідок. Головне положення І.Огієнка щодо моральності українського народу, ми знаходимо в його високій оцінці дохристиянської культури. Він вірно відмічає те, що ми мало знаємо про стару українську віру, що цю віру духовенство назвало «язичеством», поганством [Огієнко І. Українська церква.- К., 1993.- С. 31-32]. Вчений підкреслював, що стара українська віра не була «закритою». На стару віру, як

справедливо твердить І.Огієнко, впливали і християнство, і іудаїзм, і іслам. Крім того, віра предків стикалася з навколишньою природою (свята, вироблення календаря). І, крім того, християнство, яке поширювалося на території Русі йшло в співдружності з грецькою та римською культурами. І.Огієнко підкреслює значення існування єдиного бога в житті українського народу – Бога-Сонця, Сварога. Це призвело до високої етичної культури народу (шанування гостей, спосіб оженіння та ін.) [Там само.- С. 32]. А християнство надало ще більшої моральності культурі народу в цілому: «З етичного боку християнство як культ любові стояло без порівняння вище над усі інші віри які хоч і визнавали єдиного Бога, але не були пройняті величною любов'ю до ближнього як основою життя» (курсив наш – С.С.) [Там само.- С. 33].

Розуміння любові до ближнього як основи життя української спільноти є ґрунтовним принципом киеворуської традиції. Релігія була одним з етнотворчих компонентів українського народу, а «християнство було надзвичайно корисне для українського народу, бо єднало його до європейської культури, бо єднало до могутньої держави, якою була тоді Греція...» [Там само.- С. 38].

Справедливим є також положення українського дослідника щодо поширення християнства силою на руських землях. Для нас це означає значущість та силу культурних (моральних) традицій дохристиянського періоду. В цьому зв'язку І.Огієнко зазначає: «... на початку не було мирного поширення християнства – його ширили вогнем та мечем ... Але поширили в основному номінально та зовнішньо – народ таки лишився при своїй батьківській вірі, рахуючи християнство вірою тільки панською. А пізніше, коли народ наш до певної міри таки засвоїв собі головні основи християнства, він, проте, не кинув і старої своєї віри, особливо дрібніших рис її, і витворив цікаве особливе двоєвір'я: поєднання християнства з своєю давньою вірою» [Там само.- С. 64-65].

Крім вищезазначених праць привертає увагу праця В.Крисаченка [Крисаченко В. Україна на сторінках Святого Письма та витяги з першоджерел, що засвідчують процес поширення християнства на теренах України від апостола Андрія до князя Володимира.- К., 2000.- С. 477-481]. Важливим є положення автора про необхідність визначення українців як антропологічної спільноти:

«по-перше, існує певна антропологічна спадкоємність між степовими племенами України епохи бронзи, скіфами, людністю черняхівської культури, антами та племінною групою полян; через останніх сучасні українці успадкували багато рис давнього населення

Північного Причорномор'я ...;

по-друге, антропологічний тип українців, зберігаючи інваріантні риси по всій території України, має водночас локальні особливості та відміни; це зумовлено як варіативністю єдиного типу згідно з конкретними еколого-географічними обставинами життя (степ, гори, ліс тощо), так і потужними «ін'єкціями» до генетичного типу українців ...» [Там само.- С. 101].

Обґрунтованою є також думка автора й про те, що доба Київської Русі фіксує початок України як етнічної реальності; значення ментальних характеристик. Але водночас важко погодитися з автором в тому плані, що він, визначаючи головні чинники формування українського етносу, предметно-практичну реальність ставить на останнє місце [Там само.- С. 99]. За нашою думкою, саме процес життєдіяльності є основою для формування системи цінностей етносу. Саме процес життєдіяльності виробляє певну знакову систему, міфологію, світоглядні, релігійні, філософські та інші характеристики.

Крім вищезазначених наукових досліджень, особливу увагу привертає ґрунтовна праця за редакцією професора А.М.Колодного «Академічне релігієзнавство». Так, XVI розділ цієї праці цілком присвячено аналізу релігії в контексті історії України [Академічне релігієзнавство.- К., 2000.- С. 441-478]. Обґрунтованою є думка авторів, що релігійна свідомість проходить від формування «чуттєво-надчуттєвого» типу надприродного через демоністичний тип (віру в духів) до теїстичного типу надприродного (з Богом в центрі) [Там само.- С. 441].

Автори вищезазначеної праці звертаються до аналізу культів, що існували в українському язичництві. Слушною є думка про те, що українське язичництво характеризується світоглядним дуалізмом, але ставлення до нього є відмінним, ніж в інших світових релігіях: «Добро і зло, день і ніч, вогонь і вода, чоловік і жінка, плюс і мінус розглядалися в ньому (в українському язичництві – С.С.) як нерозривна єдність» (курсив наш – С.С.) [Там само.- С. 450]. Це положення також є принципово важливим в плані розуміння цілісного світосприйняття, як є свідченням певної ієрархії моральних цінностей, що утворилися ще до прийняття християнської релігії.

Те, що привносить християнство, а це, дійсно, особливо є показовим в зв'язку з твором митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать». «Закон» – це релігія одного народу, юдеїв, а «благодать» – християнська релігія, що об'єднує всі народи під єдиними нормами моралі. В цьому зв'язку автори праці «Академічне релігієзнавство» підкреслюють значення відповідальності не тільки кожної людини

перед Богом, але й цілого народу, на чому наполягав Іларіон: «Він фактично і став достовірним речником Українського християнства, філософія і ідеологія якого базувалися на наступних, ним обґрунтованих, принципах:

по-перше, не тільки кожна людина є відповідальною перед Богом, а і весь народ на чолі зі своїми представниками-правителями повинен репрезентувати духовну відповідальність і творити християнську цивілізацію. Висновок із цього очевидний: кожний індивід повинен дбати про загальнонародні справи. На цій zasadі ґрунтувався патріотизм Київського християнства. Незалежність в управлінні Церквою була його вимогою, бо саме так народ міг досягнути спасіння, бути щасливим» [Там само.- С. 455]. Дійсно, спільнота, яка складається з людей, виробляє власні цінності і якщо ці цінності є духовними, високоморальними, тоді спільнота буде єдиною, гармонійною, щасливою. Автори надають великого значення й наступному положенню Іларіона про рівноправність всіх народів. На нашу думку, це була ідея єдиного людства перед Богом, ідея реалізації людини, яка сотворена «за образом та подобою», яка буде власне життя за принципами справедливості, милосердя, толерантності, доброзичливості, гідності. І особливо важливою є теза, що стосується про Іларіонові роздуми щодо взаємовідносин між Церквою і державою:

«по-друге, перед Богом всі народи рівні і рівноцінні. Цей принцип був цілком протилежний візантійській претензії на першість у християнському світі, тобто на «другий Рим», яким мав стати Константинополь. Також він іде всупереч пізнішим домаганням Москви стати спадкоємницею Візантії, тобто «третім Римом, після якого іншому не бувати». Отже, Київське християнство формувало таку духовну особистість, таку українську ментальність, яка б неприродним і чужим вважала будь-який шовінізм і расизм;

по-третє, в основі Київського християнства була обов'язкова норма будувати християнське життя на євангельських засадах, що зобов'язувало віруючих до соціальної справедливості, милосердя, добродійності;

по-четверте, митрополит Іларіон надавав особливого значення відносинам між Церквою і державою. Світська держава повинна дбати про світські, загальнонародні справи, а Церква, віронавчальна, пастирська влада - про добро душ. Однак при нагальній потребі духовні настоятелі повинні нагадувати і світській владі про її обов'язки. Духовна влада відповідає за моральний стан народу» [Там само.- С. 455-456].

Але, на жаль, більшість зазначених і проаналізованих праць видатних науковців, за меншою мірою торкалася проблеми змістовної значущості норм християнської моралі для культури Київської Русі. Безперечно, що культурою Київської Русі займалися вітчизняні вчені в багатьох аспектах: історичному, релігійному, соціальному та ін. Щодо проблеми християнських цінностей, то вона була, із зрозумілих причин, багато років «відкритою» тільки для богословів. А те, що стосується особливостей формування моралі та моральності в киеворуській культурі, то праці присвячені цій проблематиці, в сучасній вітчизняній науці, практично відсутні.

Безперечно, проблема духовності (моральності) людини не вичерпується тільки релігійним варіантом, але те, що стосується ґрунту духовності в культурі Київської Русі безпосередньо є пов'язаним з християнською моральністю. Християнство, розпочинаючи з пам'яток давньоруської культури, «освячує» людину, надає їй можливості творчого пошуку – людина народжується тілесно, а духовно – душевною істотою, людина постає в житті. Розгортання «іскри Божої» – це активний моральний пошук кожної людини, її шукання справедливості, милосердя, гідності, честі, самоповаги. Саме тому нашим завданням є дослідження цих процесів в традиціях наших предків, в дохристиянській та християнській культурах та українських землях.

На нашу думку, в більшості праць не досліджена своєрідність українського язичництва як вироблення певних норм життєдіяльності, як основи світосприйняття української спільноти. Крім того, не досліджена роль цінностей християнської релігії в динаміці змін стереотипів світосприйняття.